

An Examination of the Migration of Iranians to Byzantium in the Sasanian Period and the Early Islamic Era

Zahra Rahimikarami¹ | Soleyman Heidari²

1. Ph.D. Candidate, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shiraz University, Shiraz, Iran. E-mail: Rahimikaramiz@gmail.com
2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shiraz University, Shiraz, Iran. E-mail: Soleymanheidari@shirazu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: 28 Jan 2025 Revised: 02 April 2025 Accepted: 13 June 2025 Published online: 16 Dec 2025</p> <p>Keywords: <i>Population Migration, Push and Pull Factors, Iran, Sasanians, Byzantium.</i></p>	<p><i>The movement of populations has always been a fundamental component in the historical-social analysis of societies, playing a pivotal role in the formation or transformation of power structures, social order, and cultural diversity. In the history of Iran, one of the less-explored yet civilizationally significant pathways is the migration of Iranian groups to the Eastern Roman Empire (Byzantium) and its consequences. Accordingly, the aim of this study is to investigate the reasons and mechanisms behind the migration of Iranians to Byzantium during the Sasanian period and early Islamic era, as well as its civilizational impacts. The research adopts a descriptive-analytical method with a historical sociology approach, relying on library-based sources. Findings indicate that during the Sasanian period, migrations to Byzantium were primarily undertaken by members of the royal family and military commanders. Some sought refuge in Byzantium due to internal structural conflicts and political pressures within Iran, while others were transferred as prisoners of war. Additionally, religious migrations were observed among minority groups, such as Iranian Christians. Following the Sasanian period, the Arab Muslim conquest and the collapse of Sasanian structures led to profound social and religious transformations, resulting in the migration of groups of Zoroastrians and remnants of the Sasanian court to Byzantium. During the Abbasid period, the suppression of movements such as the rebellion of Babak Khorramdin triggered the migration or exile of a number of dissidents to Byzantium. Furthermore, religious pressures imposed by some Abbasid caliphs on Christians prompted another wave of religious migrations. Beyond mere population movements, the migration of Iranians to Byzantium during these periods reflects structural tensions, power transformations, and social resistance against prevailing orders.</i></p>

Cite this article: Rahimikarami, Zahra. Heidari, Soleyman. (2025). An Examination of the Migration of Iranians to Byzantium in the Sasanian Period and the Early Islamic Era. *Iranian Civilization Research*, 7 (2), 90-111

© The Author(s).

DOI: 10.22103/JIC.2025.25457.1446

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

English Extended Abstract

1. Introduction

Population displacement, as a pivotal phenomenon in the historical-social analysis of societies, has consistently garnered the attention of researchers and played a fundamental role in shaping transformations in power structures, social order, and cultural diversity. This phenomenon assumes heightened significance during critical historical junctures, such as wars, political upheavals, or religious transformations. Within the framework of historical sociology, population displacement transcends mere physical movement of individuals, serving as a reflection of complex social, political, and cultural interactions in response to specific historical conditions.

In the context of Iranian history, population displacements during critical periods—such as the collapse of political systems or foreign invasions, notably during the Sasanian era and the early Islamic period—can be examined as responses to structural tensions and social transformations. One underexplored trajectory in this regard is the migration of groups of Iranians to the territories of the Eastern Roman Empire (Byzantium), which occurred during the Sasanian period and the early Islamic centuries, yielding significant civilizational consequences.

These displacements, encompassing diverse groups such as royal families, military personnel, and religious minorities, were driven by multiple factors, including political conflicts, war-related captivity, religious pressures, or individual and collective motivations to seek safer environments. This process was not only shaped by political and military conflicts between the two empires of Iran and Byzantium but also by the relative appeal of Byzantium as a space for reconstructing the identity and social status of migrants. Beyond mere demographic movement, these displacements served as a conduit for cultural and political exchanges between the two civilizations, influencing Byzantine military, administrative, and cultural structures.

Despite the significance of this topic, Iranian historical sources have scarcely addressed it, and comprehensive studies in this area remain limited. Drawing on library-based resources and Everett Lee's push-pull theoretical framework, this article examines the causes, processes, and consequences of these displacements, aiming to provide a multidimensional portrayal of this phenomenon.

2. Methodology

The research methodology employed in this article is descriptive-analytical, incorporating a historical sociology approach and grounded in library-based resources.

3. Discussion

The migration of Iranians to Byzantium during the Sasanian era and the early Islamic period was a multifaceted phenomenon shaped by push factors in Iran and pull factors in Byzantium. During the Sasanian period, internal conflicts, political rivalries, and religious pressures, particularly on minority groups such as Christians, served as significant push factors driving members of royal families, military personnel, and religious minorities toward Byzantium. For instance, individuals like Hormizd, the brother of Ardashir, sought

English Extended Abstract

refuge in Byzantium due to political insecurities, while others were relocated as prisoners of war. These migrations were not solely driven by political motives; religious minorities, such as Christians, also fled to Byzantium during periods of persecution, notably under the reign of Yazdegerd I.

Following the collapse of the Sasanian Empire due to the Arab invasions, profound political and religious transformations, including pressures on Zoroastrians and Sasanian elites, triggered a new wave of population displacements. In the Abbasid period, the suppression of movements such as Babak Khorramdin's rebellion and religious pressures on Christians further prompted the migration or exile of dissident groups to Byzantium. Byzantium, owing to its longstanding rivalry with Iran and the Islamic Caliphate, as well as its relatively more open religious and military environment, emerged as an attractive destination for these migrants.

These migrations were not merely physical relocations but also reflected efforts to preserve identity and social status amid fundamental changes. Iranian migrants, particularly within Byzantium's military and administrative structures, played pivotal roles, contributing to military leadership and bureaucratic reforms. This process facilitated cultural and political exchanges, leading to the partial integration of Iranians into Byzantine society. However, these migrations occasionally resulted in social tensions, such as rebellions driven by ethnic prejudices, highlighting the complexities of the migrants' identity in their new environment.

4. Conclusion

The migration of Iranians to Byzantium during the Sasanian era and the first three centuries of Islam was a complex, multilayered phenomenon that transcended mere population movement, reflecting structural tensions, power transformations, and social resistance against prevailing orders. These migrations, primarily driven by political and religious dynamics, were shaped by push factors—such as internal conflicts, religious persecution, and the collapse of the Sasanian Empire—and pull factors, including Byzantium's relatively open political and religious environment. During the Sasanian period, groups from royal families, military personnel, and religious minorities, such as Christians, sought refuge in Byzantium or were relocated as prisoners of war due to political insecurities or persecution. Some of these migrants rose to high ranks within the Byzantine military, contributing not only to its martial strength but also to processes of cultural and social integration.

Following the fall of the Sasanian Empire due to Arab invasions, profound social and religious changes, particularly pressures on Zoroastrians and Sasanian elites, sparked a new wave of migrations to Byzantium. During the Abbasid period, the suppression of movements like Babak Khorramdin's rebellion and religious pressures on Christians further prompted the migration or exile of dissident groups to Byzantium. These migrations, involving political elites, military figures, and religious minorities, can be analyzed as responses to structural instability and efforts to preserve identity and social status.

The consequences of these migrations were multifaceted. In the military sphere, Iranian migrants, particularly Sasanian commanders and Khorramdin rebels, played a significant role in bolstering Byzantium's defensive and offensive capabilities. Their participation in Byzantine campaigns, including those in Africa and Italy, underscores their global impact. In the cultural domain, Iranian migrants enriched Byzantine culture by transferring knowledge, art, and architectural and industrial techniques. Notable examples include the

English Extended Abstract

construction of monasteries by Iranian migrants and the influence of Sasanian bureaucratic traditions on Byzantine administrative reforms. However, these migrations occasionally led to social tensions, such as rebellions driven by ethnic prejudices, as exemplified by the case of Theophobus, highlighting the challenges of identity integration within the host society. From the perspective of historical sociology, these migrations can be analyzed through Everett Lee's push-pull theory, which elucidates the balance between push factors (e.g., insecurity, religious persecution) and pull factors (e.g., Byzantium's political and military opportunities) in shaping this phenomenon. These migrations not only facilitated cultural and political interactions between Iran and Byzantium but also contributed to the reconfiguration of collective identities and power structures in the region. Ultimately, this phenomenon reflects the efforts of Iranians to reconstruct their identity and social standing amid civilizational crises, leaving a lasting impact on the histories of both Iran and Byzantium.

بررسی جابجایی ایرانیان به بیزانس در دوره ساسانی و اوایل اسلام

زهرا رحیمی کرمی^۱ | سلیمان حیدری^۲

۱. دانشجوی دکتری، گروه تاریخ، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. رایانامه: Rahimikaramiz@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه تاریخ، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. رایانامه: Soleymanheidari@shirazu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۲</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۱۷</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۵</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱</p> <p>کلیدواژه‌ها: جابجایی جمعیت، جاذبه و دافعه، ایران، بیزانس، ساسانیان.</p>	<p>جابجایی افراد همواره از مؤلفه‌های اساسی در تحلیل تاریخی-اجتماعی جوامع به شمار می‌رود و نقشی کلیدی در تکوین یا دگرگونی ساختارهای قدرت، نظم اجتماعی و تنوع فرهنگی دارد. در تاریخ ایران، یکی از مسیرهای کمتر واکاوی شده و واجد اهمیت تمدنی، جابجایی گروه‌هایی از ایرانیان به قلمرو امپراتوری روم شرقی (بیزانس) و پیامدهای آن است. بر این اساس هدف پژوهش حاضر، بررسی چرایی و چگونگی جابجایی‌های ایرانیان به بیزانس در دوره ساسانی و اوایل اسلام و تأثیرات تمدنی آن است. روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی با رویکرد جامعه‌شناسی تاریخی و مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای است. بر اساس یافته‌های پژوهش، در دوره ساسانی جابجایی‌ها به بیزانس عمدتاً از سوی خاندان سلطنتی و سرداران نظامی صورت گرفته است؛ برخی به دلیل تضادهای درون‌ساختاری و دافعه‌های سیاسی در ایران، به بیزانس پناه برده و برخی دیگر به عنوان اسیران جنگی به آن سرزمین منتقل شدند. همچنین جابجایی‌های مذهبی نیز در میان اقلیت‌هایی مانند مسیحیان ایرانی نیز مشاهده می‌شود. پس از دوره ساسانی، در پی حمله عرب‌های مسلمان و فروپاشی ساختارهای ساسانی، تحولات اجتماعی و دینی عمیق، جابجایی گروه‌هایی از زرتشتیان و بازماندگان دربار ساسانی به بیزانس را در پی داشت. در دوره عباسی نیز سرکوب جنبش‌هایی نظیر قیام بابک خرم‌دین، زمینه‌ساز جابجایی یا تبعید شماری از مخالفان حکومت به بیزانس شد. افزون بر آن، فشارهای مذهبی برخی خلفای عباسی بر مسیحیان، موج دیگری از جابجایی‌های دینی را به دنبال داشت. همچنین جابجایی ایرانیان به بیزانس در این دوره‌ها نه صرفاً یک جابجایی جمعیتی، بلکه بازتابی از تنش‌های ساختاری، تحولات قدرت و مقاومت‌های اجتماعی در برابر نظم‌های حاکم بوده است.</p>

استناد: سلیمان؛ رحیمی کرمی، زهرا (۱۴۰۴). بررسی جابجایی ایرانیان به بیزانس در دوره ساسانی و اوایل اسلام. پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۷(۲)، ۹۰-۱۱۱.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان. © نویسندگان.

DOI: 10.22103/JIC.2025.25457.1446

۱. مقدمه

۱-۱ بیان مسأله

جابجایی جمعیت از دیرباز به‌عنوان پدیده‌ای اجتماعی-تاریخی، توجه گسترده‌ای را در مطالعات تاریخ و جامعه‌شناسی به خود معطوف داشته است. این پدیده، به ویژه در دوران وقوع بحران‌های ساختاری مانند جنگ، خشونت سیاسی و تغییرات بنیادین در مناسبات قدرت، نمود و اهمیت بیشتری می‌یابد. در چارچوب جامعه‌شناسی تاریخی، جابجایی افراد نه صرفاً یک جابجایی جمعیتی بلکه به مثابه بازتابی از تغییرات ساختاری، تضادهای اجتماعی و کنش‌های انسانی در واکنش به شرایط تاریخی-اجتماعی مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

در تاریخ ایران نیز، به ویژه در دوره‌های بحرانی، از جمله جنگ‌ها، فروپاشی نظام‌های سیاسی و تغییرات مذهبی جابجایی‌های جمعیتی متعددی رخ داده است. یکی از مسیرهایی که در مطالعات تاریخی کمتر مورد توجه قرار گرفته، جابجایی ایرانیان به سرزمین‌های امپراتوری روم شرقی (بیزانس) است که در دوره ساسانی و پس از سقوط آن، اهمیت ویژه‌ای یافته است. در دوره ساسانی، به‌رغم تنش‌ها و جنگ‌های مکرر بین دو امپراتوری ایران و بیزانس، جابجایی‌هایی صورت گرفت که ناشی از اسارت نظامی، فرار سیاسی یا مذهبی و نیز جابجایی‌های ارادی افراد بود. این جابجایی‌ها، ساختاری چندلایه داشت و شامل گروه‌های متنوع اجتماعی از جمله خاندان حکومتی، نظامیان، روحانیون و دیگر اقشار جمعیتی می‌شد. در این میان، افرادی که، چه به‌صورت اجباری و چه به‌صورت اختیاری، به بیزانس منتقل شدند به‌مرور در ساختارهای نظامی و فرهنگی بیزانس جذب شده و در برخی موارد تا پایان عمر در آنجا ملنگار شدند. این روند نشان‌دهنده پیوندهای پیچیده و چندسطحی میان دو امپراتوری و همچنین تأثیر متقابل فرهنگی و اجتماعی است.

با آغاز حملات عرب‌های مسلمان و سقوط سلسله ساسانی، دگرگونی‌های ساختاری گسترده‌ای در عرصه‌های سیاسی، مذهبی و اجتماعی ایران به وقوع پیوست که به‌عنوان عاملی محرک برای موج‌های جابجایی‌های سیاسی-مذهبی به سرزمین‌های روم شرقی عمل کرد. در این مقطع تاریخی، جابجایی‌های ایرانیان به بیزانس عمدتاً شامل نخبگان سیاسی و مذهبی، نیروهای نظامی و گروه‌های مخالف سیاسی بود که تحت فشارهای نظام جدید و تغییرات ایدئولوژیک به جابجایی روی آوردند. این موج جابجایی‌ها در قرون اول تا سوم هجری (قرون ۷ تا ۹ میلادی) استمرار یافت و در دوره عباسیان، با تشدید سیاست‌های سرکوبگرانه، دامنه آن گسترده‌تر شد. به طوری که این پدیده را می‌توان به مثابه واکنشی جمعی در برابر ساختارهای قدرت جدید و فشارهای ایدئولوژیک و سیاسی تحلیل کرد که هم به دافعه نظام جدید و هم به جاذبه نسبی نظام رقیب (بیزانس) مرتبط است. این جابجایی‌ها نه تنها پیامدهای فردی و اجتماعی داشت، بلکه بر مناسبات قدرت، هویت‌های جمعی و شبکه‌های فرهنگی میان دو امپراتوری نیز تأثیرگذار بود. علاوه بر این، نقش مهاجران ایرانی در ساختارهای نظامی، فرهنگی و مذهبی بیزانس نشان از فرآیندهای پیچیده انطباق و تعامل فرهنگی دارد که در بازخوانی تاریخ هر دو جامعه اهمیت ویژه‌ای پیدا می‌کند.

بر این اساس این مقاله با نگاهی عمیق به منابع تاریخی ضمن بررسی مسأله جابجایی ایرانیان به بیزانس در دوره ساسانی و قرون نخستین اسلامی در پی آن است تا ضمن تحلیل زمینه‌های تاریخی و عوامل ساختاری و فردی این جابجایی‌ها، پیامدهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن را نیز مورد بررسی قرار دهد. بنابراین با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و یافته‌های نوین پژوهشی، با تکیه بر نظریه جاذبه و دافعه اورتلی تصویری جامع‌تر و عمیق‌تر از این پدیده ارائه خواهد شد. لازم به ذکر است که جابجایی کلمه‌ای است که هم جابجایی‌های اجباری مانند فرار، تبعید، اسارت و انتقال اجباری افراد به مکان دیگر و هم جابجایی‌های اختیاری مانند مهاجرت افراد را در بر می‌گیرد. اما کلمه مهاجرت شامل جابجایی‌هایی می‌شود که بر اساس اختیار و اراده افراد صورت می‌گیرد و بر این اساس پژوهش حاضر با عنوان جابجایی جمعیت به بررسی جابجایی‌های اجباری و اختیاری ایرانیان به بیزانس پرداخته است.

۲-۱- پیشینه پژوهش :

در خصوص پیشینه پژوهش نکته قابل توجه این است که با وجود اهمیت تاریخی و اجتماعی این جابجایی‌ها، منابع ایرانی به این مسئله کمتر توجه کرده و تنها در مواردی به صورت بسیار گذرا اشاراتی به آن داشته‌اند و همچنین تاکنون پژوهش جامع و نظام‌مندی در خصوص جابجایی ایرانیان به بیزانس، به ویژه در قرون نخستین اسلامی، انجام نشده است و تنها در مقاله‌ای با عنوان مهاجران ایرانی در نیروهای مسلح اوایل بیزانس نوشته اندری د. نظروف جابجایی ایرانیان تا دوره ساسانی مورد بررسی قرار گرفته است که تنها بخشی از موضوع مورد بررسی را در بر می‌گیرد و در ضمن به پیامدهای این جابجایی‌ها نیز توجه نشده است. (Nazarov, 2019).

۳-۱- روش تحقیق:

روش تحقیق در این مقاله توصیفی-تحلیلی همراه با رویکرد جامعه‌شناختی تاریخی و مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای است.

۴-۱- چارچوب نظری :

جابجایی جمعیت به عنوان یک واقعه تأثیرگذار جمعیتی، تغییرات قابل ملاحظه‌ای را در ساختار و توزیع جمعیت ایجاد می‌کند و از عوامل متعدد اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نشأت می‌گیرد. به همین دلیل، علل و انگیزه‌های جابجایی‌ها را می‌توان از ابعاد مختلف مورد بررسی قرار داد.

در این زمینه، مهم‌ترین نظریه، نظریه جاذبه و دافعه اورتلی است که به دلیل فراگیری و شمول خود، علل و انگیزه‌های جابجایی‌ها را در ابعاد مختلف مورد تحلیل قرار داده و در کنار عوامل مبدأ، عوامل موثر در مقصد را نیز مدنظر قرار می‌دهد (Lee, 1966: 50-55). بر اساس این نظریه، جابجایی جمعیت نتیجه تعادل میان عوامل دافعه در مبدأ و عوامل جاذبه در مقصد است. عواملی که موجب طرد و ترک افراد از محل سکونت خود می‌شوند، عوامل دافعه خوانده می‌شوند. این عوامل می‌توانند شامل شرایط جنگ و خشونت، تفاوت‌های معیشتی و استانداردهای زندگی، مسائل اجتماعی، فرهنگی، مذهبی و سایر شرایط نامطلوب در منطقه مبدأ باشند. در مقابل، عواملی که موجب جذب افراد به منطقه مقصد می‌شوند، عوامل جاذبه به حساب می‌آیند که در صورت غلبه بر موانع بازدارنده و با توجه به ویژگی‌های فردی، جابجایی جمعیت را تسهیل می‌کنند.

همچنین در شرایط استثنایی که عناصر مثبت مبدأ به دلیل حوادثی چون جنگ، قحطی یا فجایع طبیعی مستعد می‌شوند، قابلیت نگهداری حوزه مبدأ کاهش یافته و جاذبه‌های حوزه‌های دیگر افزایش می‌یابد. این موارد استثنایی بخش قابل توجهی از جریان‌های مهاجرتی را تشکیل می‌دهند و نشان‌دهنده اهمیت نقش عوامل ساختاری تاریخی در برانگیختن کنش‌های مهاجرتی هستند (ibid: 55-57). به هر حال با تکیه بر نظریه اورتلی و با تأکید بر تعامل میان عوامل ساختاری و کنش‌های انسانی در فرآیند جابجایی انسان‌ها، می‌توان به ستری نظری-تحلیلی فراهم کرد تا پدیده جابجایی ایرانیان به بیزانس در عصر ساسانی و اوایل اسلام به صورت چندبعدی و ساختاری بررسی شود. از آنجا که جابجایی جمعیتی به دو دلیل عمده سیاسی و مذهبی رخ داده و شامل اقشار مختلفی از جمعیت می‌شود. بنابراین در ادامه مقاله جابجایی جمعیت ایرانیان به بیزانس در دوره‌های مورد نظر (ساسانی و دوران آغازین اسلام در ایران) با تکیه بر طبقات اجتماعی مهاجران و عوامل جاذب و دافع مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲- جابجایی ایرانیان به بیزانس در عصر ساسانی

۲-۱- جابجایی برخی از شاهزادگان

درگیری‌های داخلی در میان خاندان سلطنتی و ناامنی‌های ناشی از آن، از عوامل دافعه‌ای بود که برخی از اعضای خاندان حکومتگر ساسانی را به جابجایی واداشت. بر این اساس، در میان پناهندگان سیاسی ایرانی به بیزانس، افرادی از خاندان سلطنتی ساسانی نیز حضور داشتند. این افراد به دلیل درگیری‌ها و رقابت‌های داخلی و در جستجوی حمایت سیاسی به بیزانس پناه بردند و در آنجا از حمایت سیاسی برخوردار شدند. روابط تاریخی و جنگ‌های مکرر میان ایران و بیزانس، امکان چنین حمایت‌هایی را فراهم می‌کرد. به گفته مورخان، هرمز، برادر آذر نرسی، یکی از اعضای خاندان سلطنتی بود که پس از سال‌ها زندان در ایران موفق به فرار شد و به بیزانس پناه برد. وی سال‌ها در بیزانس ماند تا جایی که اخلاق و عادات یونانی را پذیرفت، اما پس از مرگ آذر نرسی خواهان بازگشت به ایران و جانشینی او بود (کریستین سن، ۱۳۶۸: ۳۲۷). به نظر می‌رسد که بزرگان ایرانی به دلیل تغییر اخلاق و عادات وی از انتخاب او به سلطنت خودداری کردند (پیرنیا، ۱۳۷۵: ۲۶۲۱/۳).

شاهزادگان دیگری که تن به جابجایی اجباری به بیزانس دادند هرمزداس، پسر هرمز دوم، قباد دوم نوه قباد اول و خسرو دوم است. این افراد که نامزدهای سلطنتی شاهنشاهی ایران به شمار می‌رفتند، کاملاً وفادار به بیزانس بودند. هرمزداس و قباد در ارتش بیزانس به فرماندهی منصوب شدند. قباد، که در ایران زندانی بود، توانست فرار کند و به مناطق مرزی بیزانس و ارمنستان رفته و سپس به هیاطله پناهنده شود (وینتر، ۱۳۸۶: ۳۳). پادشاه هیاطله، که او را کاندیدای تاج و تخت ایران می‌دانست، دختر خود را به ازدواج او درآورد و لشکری برای بازپس‌گیری تاج و تخت در اختیارش گذاشت (پروکویوس، ۱۳۳۸: ۳۴). همچنین خسرو دوم نیز پس از فرار از ایران به دربار امپراتور بیزانس رفت. خسرو دوم پس از اعلام سلطنت خود با شورش بهرام چوبین مواجه شد و به بیزانس فرار کرد تا با حمایت امپراتور موریس، فرمانروای روم شرقی، شورشیان را سرکوب کند. بنابراین در هفتم ژانویه ۵۹۱ میلادی با حمایت امپراتور موریکیوس، امپراتور روم شرقی و فرمانروای بیزانس و کمک رومیان به جنگ شورشیان رفته و توانست بر آنان غلبه کند (وینتر، ۱۳۸۶: ۳۳). پس از آن به ایران بازگشت و به سلطنت خود پرداخت و حتی امپراتور موریس ضمن حمایت از خسرو دوم، دخترش ماریا را نیز به ازدواج وی درآورد (طبری، ۱۴۰۷: ۱/۴۶۵).

فرد دیگری که از خاندان حکومت‌گر به روم شرقی پناهنده شد، روزبه پسر بزرگمهر بود. او پس از منازعه با خاندان سلطنتی ساسانی از ترس حاکم مجبور به فرار شد و از مسیر همدان به روم شرقی پناه برد (طبری، ۱۴۰۷: ۱۴۸۱/۲). وی پس از سقوط سلسله ساسانی توسط اعراب و تسخیر غرب ایران، دیگر مانعی برای بازگشت به ایران نمی‌دید و به کشور بازگشت. گزارش شده که وی پس از بازگشت به جمع موالی اعراب درآمد و به اسلام گروید. سپس به خدمت سعد بن ابی وقاص، فرمانده اعراب در ایران درآمد و به اجبار سعد به کوفه رفت و به دلیل مهارت‌های معماری‌اش، در کوفه قصر و مسجدی ساخت و گفته می‌شود سازنده مسجد جامع کوفه نیز بوده است (همان).

۲-۲- جابجایی برخی نظامیان ایرانی به بیزانس

در دوره ساسانی، علاوه بر جابجایی اجباری برخی از شاهزادگان، شمار قابل توجهی از سرداران و نظامیان ایرانی نیز به دلایل متعددی چون فرار، اسارت یا فشارهای سیاسی مجبور به جابجایی به امپراتوری روم شرقی (بیزانس) شدند. این جابجایی‌ها نه تنها پدیده‌ای نظامی - سیاسی بود؛ بلکه فرآیندی پیچیده در بستر مناسبات قدرت، تعاملات فرهنگی و ساختارهای اجتماعی هر دو جامعه ایران و بیزانس به شمار می‌رفت. این دسته از مهاجران در قالب واحدهای نظامی

سازمان یافته، نقش اساسی در ارتش بیزانس ایفا کردند و این امر نشان دهنده تعامل و ادغام نسبی آنان در ساختار اجتماعی و نظامی بیزانس بود.

پس از زوال دولت ارمنستان تحت سلطه ایران، تعدادی از سرداران ایرانی به سوی یونان رفته و در آنجا ساکن شدند. حضور آنان در بیزانس، به ویژه در ارتش بیزانس، نشانه‌ای از انعطاف‌پذیری و توانایی تطبیق ایرانیان مهاجر با شرایط جدید بود. این افراد، که برخی از آنان صاحب مناصب نظامی بودند، در لشکرکشی‌های بیزانس به آفریقا علیه واندال‌ها و گت‌ها حضور داشتند و نقش برجسته‌ای از خود به نمایش گذاشتند (Andrey, 2019: 201-210). به ویژه واحدهای نظامی متشکل از سواره نظام‌های سنگین اسلحه ایرانی، به دلیل مهارت و تخصص نظامی‌شان، در استان‌های شرقی امپراتوری بیزانس شهرت قابل توجهی کسب کردند.

در پیروزی روم بر نرسه در ۳۰۲-۲۹۳ میلادی تعدادی از جنگاوران ایرانی توسط رومیان به اسارت گرفته شدند و دیوکلسین اسپران را به صورت دسته جمعی به تراکیه تبعید کرد (وینتز، ۱۳۸۶: ۲۱۲). همچنین در ۳۰۵-۳۱۱ میلادی پس از پیروزی بر نرسه در ارمنستان افراد اردوی سپاه ساسانی و افرادی از خاندان سلطنتی توسط گالریوس رومی به اسارت گرفته شده و به روم انتقال داده شدند (همان: ۲۱۲).

در حدود سال ۵۶۰ میلادی و در پی حمله خسرو اول به خاک روم و تصرف پترا، جنگ‌هایی در نصیبین و ارمنستان بین نیروهای ایرانی و بیزانس رخ داد که در آنها شمار دیگری از نظامیان توسط رومیان به اسارت گرفته شدند. گفته شده است که دوازده هزار نفر از سواران ایرانی کشته شده و افراد زیادی توسط رومیان به اسارت گرفته شدند و به فروش رسیدند (وینتز، ۱۳۸۶: ۵۶). علاوه بر اسرا و انتقال آنان، در این زمان افرادی نیز به بیزانس پناهنده شدند. از این افرادی که به دلایل نامشخص به بیزانس پناهنده شدند، دو سردار جوان ایرانی به نام‌های نرسی و آراتیوس بودند که ابتدا علیه رومیان می‌جنگیدند اما بعدها با مادرشان از ایران فرار کردند و به دربار امپراتور روم پناهنده شدند (پروکوپیوس، ۱۳۳۸: ۷۷/۱-۷۶). پذیرایی و حمایت مالی گسترده پیشکار امپراتور که خود اهل ارمنستان بود، نشانگر روابط پیچیده سیاسی، قومیتی و خانوادگی میان گروه‌های ایرانی و بیزانسی است که در این دوران به وجود آمده بود. علاوه بر آن، این فرارها و پذیرش مهاجران در بیزانس را می‌توان به عنوان نوعی جابجایی اجتماعی-سیاسی و بازتعریف جایگاه گروهی در نظام قدرت بیزانس تفهیر کرد؛ جایی که شجاعت و توانایی نظامی این مهاجران، زمینه ساز ورود آنها به مقام‌های نظامی برجسته شد و حتی به خدمت آنان به عنوان قراولان خاصه امپراتور ژوستین منجر گردید. این نکته را نیز باید افزود که ورود برادر کوچکتر آنها، اسحاق به بیزانس و واگذاری دژ بولوم به رومیان (همان: ۷۷/۱)، نمایانگر فرآیندهای پیچیده سیاسی و نظامی است که مهاجران ایرانی را به بازیگرانی فعال و تعیین‌کننده در سیاست‌های مرزی بیزانس تبدیل کرده بود.

همچنین پس از تصرف دژ سیسورانون در خاک آشور توسط رومیان، تعداد زیادی از سپاهیان ایرانی به اسارت درآمد و به بیزانتیوم فرستاده شدند. این افراد در ارتش بیزانس به کار گرفته شدند و حتی به جبهه‌های دیگر از جمله ایتالیا فرستاده شدند تا در جنگ با گوت‌ها شرکت کنند (پروکوپیوس، ۱۳۳۸: ۱۸۰/۲). چنین انتقال‌هایی نشان‌دهنده استراتژی امپراتوری بیزانس در جذب و به کارگیری نیروهای ماهر مهاجر برای تقویت توان نظامی و امنیتی خود است. در همین راستا، لشکرکشی‌های متعدد بیزانس به آفریقا و ایتالیا، که با حضور این نیروهای ایرانی همراه بود، نشان‌دهنده ابعاد فرامرزی و جهانی شدن نسبی این نیروها و نقشی است که در حفظ و گسترش مرزهای امپراتوری ایفا کردند.

از سوی دیگر، یکی از شیوه‌های جابجایی اجباری ایرانیان به بیزانس، گروگان‌گیری نظامیان پس از انعقاد قراردادهای سیاسی بود. نمونه برجسته این نوع جابجایی، گروگان‌گیری داگاریس پس از قرارداد صلح جاویدان در سال ۵۴۶ میلادی میان خسرو اول و امپراتور روم است. داگاریس که فردی شجاع و توانمند بود، در ارتش روم به کار گرفته شد و نقش کلیدی در دفع هجوم هیاطله ایفا کرد (پروکوپیوس، ۱۳۳۸: ۱۰۶/۱). این واقعیت نشان‌دهنده پیوندهای متقابل و

سیاست‌های تعاملی میان دو قدرت بزرگ منطقه است که از طریق تبادل گروگان‌ها و نیروهای نظامی، توازنی شکننده اما پویا در روابط خود برقرار کردند.

در نهایت، خدمت نظامی نه تنها راه ورود ایرانیان مهاجر به ساختار قدرت بیزانس بود، بلکه بستری برای ادغام فرهنگی و اجتماعی آنان نیز فراهم می‌کرد. این فرآیند به حفظ هویت گروهی ایرانیان در محیط جدید کمک کرد و در عین حال آنها را به عناصر مهمی در سیاست‌های نظامی و اجتماعی امپراتوری بیزانس تبدیل نمود. علاوه بر این از منظر جامعه‌شناسی تاریخی، این روند جابجایی جمعیتی و ادغام نشان‌دهنده یک تعامل متقابل است که در آن شرایط منفی در سرزمین مبدأ (ایران) از جمله جنگ‌ها، اسارت‌ها و فشارهای سیاسی، محرک اصلی جابجایی‌های جمعیتی بود، اما جامعه مقصد (بیزانس) با بهره‌گیری از توانمندی‌های نظامی و فرهنگی مهاجران، آنها را به عنوان منابع انسانی با ارزش جذب کرد. این مدل ادغام، خدمت نظامی را به عنوان کلنالی کلیدی برای انتقال و تثبیت جایگاه مهاجران در جامعه جدید معرفی کرد، امری که به حفظ هویت گروهی و در عین حال همسویی با ساختار قدرت جدید کمک می‌کرد.

۳-۲- جابجایی شماری از مسیحیان و زرتشتی‌های ایران به بیزانس

در دوره ساسانی، علاوه بر جابجایی‌های نظامی و سیاسی، جابجایی‌هایی به خاطر اعتقادات مذهبی نیز به سوی امپراتوری بیزانس رخ داد. در اواخر سلطنت یزدگرد اول (درگذشته ۴۲۱ میلادی)، موجی از تعقیب و آزار مسیحیان در ایران آغاز شد که زمینه ساز جابجایی تعداد زیادی از آنان به سوی بیزانس شد. گزارش‌ها حاکی از شورش گروهی از مسیحیان ایرانی در آن دوران است که با صدور فرمان مجازات آنان توسط یزدگرد اول و اجرای آن در دوره بهرام پنجم شدت یافت. ساکنان مسیحی در سرحدات غربی ایران دسته‌دسته به سرزمین بیزانس فرار کردند (وینتر، ۱۳۸۶: ۲۵). در این فرآیند، مهر شاپور که یکی از مقامات عالی‌رتبه ایرانی بود، ابتدا با تحریک قبایل عرب علیه مسیحیان تلاش کرد تا آنان را سرکوب کند و بسیاری از مسیحیان ایرانی را به قتل رساند. اما پس از او، مسئولیت اجرای سیاست سرکوب به اسپهبدی محول شد که به گفته منابع، از این مأموریت بیزار بود و به جای آزار و شکنجه، به مسیحیان کمک کرد تا فرار کنند. اسپهبد مذکور، همراه با فرزند خود تربون و خود شاوندانش به سوی رومیان گریخت و به سردار بیزانسی به نام آئاتولیوس پناه برد. این حمایت نشان‌دهنده مناسبات پیچیده و چندوجهی میان ایرانیان مهاجر و قدرت بیزانس بود که برخلاف تضادهای سیاسی، در سطح اجتماعی و نظامی پیوندهایی میان آنها برقرار می‌کرد. آئاتولیوس حتی فرماندهی قبایل عرب تحت سلطه بیزانس را به اسپهبد ایرانی واگذار کرد و اردوگاهی را در سرزمین عرب‌ها برای او تأسیس نمود (پیگولو سکایا، ۱۳۷۲: ۱۱۸-۱۲۰). این اقدامات نمایانگر روندی است که می‌توان آن را به عنوان فرآیند پذیرش و ادغام مهاجران ایرانی در ساختار قدرت و نظام اجتماعی بیزانس تحلیل کرد؛ روندی که در آن، بازیگران اصلی، با بهره‌گیری از توانمندی‌های سیاسی و نظامی، جایگاه تازه‌ای در جامعه میزبان پیدا کردند. به هر حال پادشاهی ساسانی درخواست بازگرداندن پناهندگان به ایران را کرد، ولی امپراتوری بیزانس از این خواسته امتناع کرد (وینتر، ۱۳۸۶: ۲۵). این موضوع به منازعه نظامی تازه‌ای در سال ۴۲۱ میلادی میان بهرام ساسانی و تئودوز، امپراتور روم، انجامید. این جنگ که به پیروزی رومیان پایان یافت، نشان‌دهنده شدت تنش‌های دینی و سیاسی بین دو قدرت بزرگ آن دوران بود (بیات، ۱۳۸۴: ۶۱).

از سوی دیگر، گزارش‌هایی نیز از حضور زرتشتیان ایرانی در بیزانس در همان دوره وجود دارد که به نحوه ورود آنان به امپراتوری روم اشاره‌ای نشده است. بر اساس معاهده‌ای که در سال ۴۲۲ میلادی میان ایران و روم امضا شد، ایران آزادی مذهبی را به مسیحیان خود اعطا کرد (Holm, 1977: 162-168) و متقابلاً روم نیز چنین آزادی‌هایی را برای زرتشتیان مقیم بیزانس تضمین نمود (Blockley, 1992: 57-58). می‌توان گفت که این رویدادها نشان‌دهنده چگونگی شکل‌گیری جوامع مهاجر مذهبی و نحوه تعامل آنها با ساختارهای قدرت و جامعه میزبان است. به

ویژه اینکه، بر اساس گزارشی در منابع متاخر، اسپهبد ایرانی که به بیزانس پناه برده بود، پس از بیماری فرزندش تربون به کلیسای صومعه اوفیمیوس و تئوکتیستوس روی آورد. پس از بهبود تربون، این گروه به مسیحیت گرویده و مراسم غسل تعمید را دریافت کردند. اسپهبد همراه با خوی‌شاوندان و اطرافیانش به مذهب مسیحی گرویدند و خود اسپهبد نیز با نام پطروس، به مقام اسقف ارتقا یافت. قابل توجه آن است که اسپهبد به هنگام جابجایی، اموال و دارایی‌های خود را نیز همراه برده بود و پس از گرویدن به مسیحیت، با خویشاوندانش اموال خود را صرف ساخت و توسعه صومعه‌ای کردند که به عنوان نمادی از پیوندهای جدید فرهنگی و مذهبی میان ایرانیان مهاجر و جامعه بیزانس عمل می‌کرد (پیگولو سکایا، ۱۳۷۲: ۱۲۰-۱۲۱). به نظر می‌رسد این امر نه تنها نمایانگر تبدیل هویت دینی ایرانیان مهاجر در محیط جدید، بلکه بیانگر فرآیندی از ادغام فرهنگی و اجتماعی آنان در جامعه بیزانس بود.

۳- جابجایی ایرانیان در اوایل اسلام

۳-۱- سقوط ساسانیان و جابجایی برخی ایرانیان به بیزانس

پس از حمله اعراب مسلمان به ایران و سقوط دولت ساسانی، جابه‌جایی گروه‌هایی از ایرانیان به سرزمین‌های امپراتوری روم شرقی (بیزانس) به مثابه واکنشی تاریخی به تحولات بنیادین سیاسی، دینی و اجتماعی آغاز شد. این جابجایی‌ها را می‌توان همچون «تحول ساختارهای قدرت» و «جابجایی ناشی از دگرگونی‌های تمدنی» تحلیل کرد. بخش‌هایی از اشرافیت ساسانی، نخبگان نظامی و دینی، به‌ویژه زرتشتیان، که مشروعیت و هویت خود را در ساختار پیشین قدرت باز می‌یافتند، در مواجهه با فروپاشی نظم سیاسی ساسانی و استقرار خلافت اسلامی، برای حفظ جایگاه، هویت مذهبی و فرهنگی خویش، ناگزیر به جابجایی شدند. این جابه‌جایی‌ها نه تنها ناشی از فشارهای بیرونی مانند تهدید نظامی و فشار مذهبی، بلکه از درون، محصول فروپاشی یک نظم اجتماعی-فرهنگی (عوامل دافع) و تلاش برای بازتولید آن در فضایی جدید بود. امپراتوری بیزانس به‌عنوان قدرتی هم‌مرز و در رقابت دیرینه با ایران، به‌ویژه به دلیل فضای بازتر مذهبی و امکان جذب نخبگان نظامی، فرهنگی و اداری (عوامل جاذب) برای این گروه‌های مهاجر ایرانی، به منزله «فضای امکان» تلقی شد؛ فضایی که در آن برخی ایرانیان می‌توانستند ضمن حفظ برخی عناصر هویتی خود، در ساختار جدید نیز ایفای نقش کنند. این جابه‌جایی را باید بخشی از بازآرایی کلان در مناسبات قدرت و فرهنگ در جهان کهن دانست که پس از سقوط دولت ساسانی، تحولی بنیادین در ترکیب نخبگان، ساختارهای مذهبی و الگوهای مهاجرتی منطقه ایجاد کرد. به هر حال در یک نگاه کلان این جابجایی‌ها را می‌توان واکنش‌هایی معنادار به بی‌ثباتی ساختاری دانست؛ جایی که افراد یا گروه‌ها در پی حفظ سرمایه‌های فرهنگی، دینی و منزلت اجتماعی خود، به سوی نظامی رقیب پناه بردند که ساختارهای خود را برای جذب آن‌ها مهیا کرده بود. از این منظر، جابجایی ایرانیان به سوی بیزانس نه صرفاً حرکتی جغرافیایی، بلکه تلاشی برای بازسازی هویت در دل بحران تمدنی سده هفتم میلادی است. درباره این دسته از ایرانیان که پس از سقوط تن به جابجایی به بیزانس دادند اطلاعات زیادی در دست نیست با این وجود از برخی گزارش‌های پراکنده می‌توان فهمید که بعضی از شاهزادگان ساسانی که با آیین جدید و نیز قوم عرب سازگار نبودند، با توجه به دافعه خشونت ناشی از حملات اعراب و ترس از جان و نیز فشار اعتقادی ناشی از حضور اعراب در ایران، به سمت خارج از مرزهای ساسانی فرار کردند تا شاید بتوانند با کمک آنان حکومت از دست رفته خود را بازپس گیرند و بر اساس گفته مورخین تا مدت‌ها در این مناطق بودند.

گفته شده پس از سقوط حکومت ساسانی و فرار افراد این خاندان از مقابل حملات اعراب مسلمان، یک شاهزاده ایرانی از نژاد ساسانیان و عده بسیاری از همراهان از ترس خشونت اعراب مسلمان در تصرف مناطق ایران و تعقیب خاندان حکومت‌گر ساسانی، از مقابل آنان فرار کرده و به بیزانس پناهنده شد (طبری، ۱۴۰۷: ۱۱/۴). این شخص تا پایان عمر در بیزانس بود. وی فرزند پسری داشت که در سن دوازده سالگی انتساب آن پسر به خاندان سلطنتی ساسانی معلوم شد. وی

آیین مسیحت را پذیرفت و در بیزانس به خدمت نظام درآمد و برای خود نام مسیحی تئوفوبوس انتخاب کرد و سپس دختری از خانواده امپراتور تئوفیلوس و یا به قولی خواهر قیصر آن زمان روم را به همسری خود برگزید (همانجا). مسعودی از تئوفوبوس نام می‌برد و از او به عنوان چهل و سومین امپراتوری بیزانس که شهر و دژ معروف زیطره را تسخیر کرد، یاد می‌کند (مسعودی، ۱۳۸۲: ۳۲۷/۱ و ۴۷۲/۲). بر اساس گزارش مورخان استعداد تئوفوبوس، شاهزاده ساسانی، موجب سرعت پیشرفت او شد. تاجایی که بعدها به فرماندهی ایرانیان مهاجری که مانند پدرش از ترس مسلمانان به بیزانس فرار کرده بودند، منصوب شد (طبری، ۱۴۰۷: ۲۳۵/۵). در خصوص پایان کار تئوفوبوس شاهزاده ایرانی در بیزانس، نوشته شده است که آن سی هزار ایرانی مهاجری که وی فرماندهی آنان را بر عهده داشت، به علت تعصب قومی که داشتند، سر به شورش برآورده و تئوفوبوس را پیشوا و فرمانده خویش خواندند. تئوفیل سردار رومی با افواج رومی و یونانی، شورش ایرانیان مهاجر روم را فرونشاند و پس از آن تئوفوبوس که فرماندهی آنان را بر عهده داشت، توسط رومیان دستگیر و کشته شد (همان). اما گویا هم‌زمان وی تا سال‌ها همچنان در بیزانس بودند و احتمال می‌رود افراد دیگری نیز از ایران به بیزانس جابجا شده‌اند. چنانکه مقدسی در قرن چهارم هجری به وجود زرتشتیان در روم اشاره می‌کند بی‌آنکه از تعداد یا شرایط زندگی اجتماعی آنان سخن چندانی بگوید و بیان می‌کند که پادشاه روم از مجوس و یهودیان کشور خود جزیه دریافت می‌کند (مقدسی، ۱۳۷۴: ۵۹۹).

۲-۳- فرار برخی پیروان از بابک خرم‌دین به بیزانس

از جمله افراد دیگری که در دوره خلافت عباسی و در نیمه اول قرن نهم میلادی به بیزانس فرار کردند، پیروان بابک خرم‌دین بود. خرم‌دینان از جنبش‌های ضد اسلامی و ضد عربی در شمال غرب ایران بودند. در ایام خلاف مامون این نهضت خطرناکترین نهضت مقاومت محلی از هنگام خلافت عباسی در مغرب ایران پدید آمد. شورش بابک خرم‌دین که در سال ۲۰۰-۲۰۱ هجری قمری در بد میان اران و آذربایجان آغاز شد و به سنت دیرپای مقاومت مزدکی یا خرم‌دینی در برابر حکومت عباسی در آن بخش از خاک ایران ادامه داد. حاتم بن هرثمه بن اعین والی آذربایجان که از شنیدن خبر زرتشتی شدن و کشته شدن پدرش به امر خلیفه سر به شورش برداشته بود، بابک را در انجام این کار ترغیب کرد (فرای، ۱۳۶۳، ۶۸). بابک در سال ۲۱۸ هـ.ق پس از وارد آوردن چهار شکست به لشکریان خلیفه، بیشتر نقاط آذربایجان و برخی از بلاد جبال را که پیروان او، خصوصاً در مسابدان و مهرجان فذق بودند و در این هنگام در لشکرگاهی در ولایت همدان گرد آمده بودند، زیر سلطه خود گرفت. با درگرفتن شورش خرم‌دینان به فرماندهی بابک خرم‌دین علیه حاکمیت عباسی در ایران و برخورد حکومت با آنان، خرم‌دینان طرفدار بابک در جبال بیشتر از کشاورزان بودند، پس از مقاومت کوتاهی از لشکریان اسحاق بن ابراهیم والی جبال شکست خورده و اکثر آنان به سوی بیزانس فرار کردند (طبری، ۱۴۰۷: ۲۳۵/۵). گفته شده این افراد که از ترس حکومت عباسی به سمت مرزهای بیزانس جابجا شدند، ابتدا در مناطق مرزی بیزانس با ایران، مانند ارمنستان رفتند و سپس به مناطق مرکزی بیزانس پناه برده و در آنجا به دین مسیحیت گرویدند تا بتوانند در سایه حمایت امپراتور بیزانس در برابر خلفای عباسی مقاومت کنند (همان). به نظر می‌رسد این افراد تا مدت‌ها در بیزانس ماندند و علاوه بر دین مسیحیت، شیوه زندگی تازه‌ایی نیز در پیش گرفتند (دریایی، ۱۳۹۳: ۹۲-۹۳). این گروه‌ها تحت رهبری افرادی مانند تئوفوبوس و ناصر در مناطق نظامی و اداری بیزانس مستقر شده و به عنوان واحدهای نظامی در بیزانس به فعالیت پرداختند (طبری، ۱۴۰۷: ۲۳۵/۵). این واحدهای نظامی ایرانی تا اواسط قرن دهم میلادی در بیزانس به فعالیت خود ادامه دادند. با توجه به دافعه شدید در ایران برای پیروان خرم‌دین و ناامنی زندگی برای آنان، بیزانس از جاذبه سیاسی خوبی در این زمان برخوردار بود و بر این اساس خرمیه پیروان بابک خرم‌دین در شهرهای بیزانس پناهگاه مناسبی یافته بودند. چرا که قیصران بیزانس به رغم خلفای عباسی می‌کوشیدند پیروان بابک خرم‌دین را تقویت کنند. از

آنجا که مأمون خلیفه عباسی در بیزانس به تقویت مخالفان قیصر می‌پرداخت و حتی قبل از حمایت روم از پیروان بابک در بیزانس، مأمون عباسی توانسته بود در بیزانس آشوبی به پا کند و توماس نامی از اهالی صقلیه که در آسیای صغیر بر قیصر شوریده بود را کمک کرده و او را بر ضد تتوفیل که قیصر بوزنطیه بود، حمایت کرد. قیصر نیز برای آنکه مقابله به مثل کرده باشد، سرزمین خود را پناهگاه خرمدینی‌ها قرار داد. وی در مقابل حمایت عباسیان از مخالفان قیصر، پیروان بابک خرمدین را در خاک خود پذیرفته و از آنان بسیار حمایت می‌کرد و همچنین بر اساس گزارش‌ها در جنگ با خلیفه عباسی به آنان کمک کرد (زرین کوب، ۱۳۵۶: ۳۴۹).

به نظر می‌رسد افراد زیادی از پیروان بابک به بیزانس جابجا شده بودند. چرا که گفته شده یک نیروی بزرگ ایرانی به بیزانس رفته و آیین مسیحیت گرفتند. این افراد در بیزانس وارد ارتش شده و در برابر مسلمانان از مرزهای بیزانس نگهبانی کردند. پروازه‌ترین چهره این ایرانیان که در ارتش بیزانس به فرماندهی اشتغال داشت، نصر یا ناصر یا به گفته طبری باریس بود (طبری، ۱۴۰۷: ۵/ ۲۳۵). پس از اینکه افشین از طرف خلفای عباسی مامور سرکوب شورش بابک و دستگیری وی شد و چون بین این دو درگیری رخ داد، افراد زیادی از پیروان بابک که به بیزانس پناهنده شده بودند، به درخواست بابک برای کمک به وی به ایران بازگشتند.

بر اساس گفته طبری، وقتی افشین کار را بر بابک تنگ گرفت و بابک کار خود را سخت دید و بر هلاک خویش یقین کرد و پی برد که خود به تنهایی نمی‌تواند با نیروهای معتصم مقابله کند، به پادشاه روم تتوفیل بن میخائیل نامه نوشت که «ملک عرب همه دلاورانش را در جنگ من از دست داده است و اکنون کارش به جایی رسیده است که ناچار شده است خیاط خود جعفر بن دینار و طباح خود ایثاخ نام را به جنگ من بفرستد بر درگاه او دیگر کسی نمانده است. اکنون تو نیز اگر خواهی بر او تاختن توانی کرد» (طبری، ۱۴۰۷: ۵/ ۲۳۵). قیصر نیز تصمیم گرفت با صد هزار و به قولی هفتاد هزار نفر به ایران حمله کند و ابتدا جماعتی از سرخ‌علمان یا خرمدینان را که سردارشان نصر یا باریس نام داشت، به سوی ایران روانه کرد. چنانکه گفته شد امپراتور روم، افراد لشکر باریس که ایرانی بودند را جزو لشکریان خود پذیرفته بود و از آنان حمایت می‌کرد (همان). در سپاهیان روم که همراه باریس روانه ایران شدند شدند، گروهی زیاد از محمره یا سرخ‌علمان بودند و بیشتر از افرادی بودند که پس از شورش جبال و نبرد با اسحاق بن ابراهیم بن مصعب به بیزانس رفته و به امپراتور روم پیوسته بودند (دریایی، ۱۳۸۲: ۱۴۰-۱۴۱). سپاه ایرانی بیزانس وقتی در ۸۳۷ میلادی به زبطره شهری در بالای رود فرات از بلاد مرزی مسلمانان رسید و در آنجا جنگید و آن شهر را غارت کرد (طبری، ۱۴۰۷: ۵/ ۲۳۵). در این جنگ مردان بسیاری کشته شده و زنان و کودکان زیادی به اسارت رفتند و شهر نیز به آتش کشیده شد (دریایی، ۱۳۹۳: ۸۵-۸۶).

پس از شکست بابک خرمدین از افشین و دستگیری وی گروهی از خرمدینان اسیر شدند (طبری، ۱۴۰۷: ۵/ ۲۴۲). حدود شصت هزار نفر از سپاهیان سرخ‌علمان ارسالی روم کشته شدند. بقیه خرمدینان دوباره به بیزانس فرار کرده و به آنجا پناهنده شدند (دریایی، ۱۳۸۲: ۱۴۰-۱۴۱) و احتمالاً بسیاری از آنان در قسطنطنیه سکونت گزیدند. چنانچه از گفته برخی مورخان نیز بر می‌آید شهرهایی مانند قسطنطنیه میزبان تعدادی قابل توجهی از مهاجران ایرانی بودند (همان: ۲۴۹). اما نکته‌ای که در اینجا باید بسیار مورد توجه قرار داد، قدرت و نفوذی است که این ایرانیان مهاجر در پایتخت امپراتوری بیزانس به دست آورده بودند تا جایی که بعدها این افراد در قسطنطنیه و نزد امپراتوران بوزنطیه و با حمایت آنان بر ضد خلیفه عباسی دسیسه و توطئه‌هایی ترتیب دادند (زرین کوب، ۱۳۸۳: ۲۲۴-۲۲۵).

۳-۳- سخت‌گیری برخی خلفای عباسی بر مسیحیان ایرانی و فرار گروهی از ارامنه به بیزانس

ارمنستان از جمله مناطقی بود که در دوره هخامنشی رسماً جزو ولایت‌های ایران درآمد و فردی پارسی بر آن حکومت می‌کرد، در دوره اشکانیان با شکست ایران در مقابل روم بخشی از آن تحت تسلط رومیان قرار گرفت بنابراین بسیاری از

ارمنیان آن نواحی را به خوزستان و بخش‌های جنوبی کشور جابجا کردند (کریستین سن، ۱۳۸۴: ۱۴۵). این افراد تا پایان دوره ساسانی در این مناطق به سر می بردند. در پایان دوره ساسانی و زمان حمله اعراب به ایران، برخی از این افراد که عمدتاً مسیحی بودند، به تسلیم و همراهی و همکاری با اعراب دست زدند و بر این اساس پس از ورود اسلام به ایران به حیات خویش ادامه دادند. در ابتدا و بنا بر همین پیشینه همکاری بسیاری از مسیحیان ایرانی با اعراب مسلمان در مقابل زرتشتیان ایران، رفتار اعراب مسلمان با مسیحیان توأم با مدارا بود. البته در مواردی سخت‌گیری‌هایی بر آنان می‌شد مانند زمان عمر بن خطاب که نوع لباس پوشیدن آنان و شرایط مربوط به ساخت خانه و معاملات آنان را تعیین می‌کرد و حتی در سال ۱۳ هجری قمری دستور خروج مسیحیان از عربستان را صادر کرد (ابن سعد، ۱۹۹۰: ۲/۲۶۸، بلاذری، ۱۹۹۶: ۳۲۳/۱۰). اما دوره اموی این افراد نسبت به دوره خلفای راشدین آزادی بیشتری داشتند. چرا که با انتقال مرکز حکومت اموی به شام، مسیحیان مهمترین و بیشترین بافت جمعیتی را در شام تشکیل می‌دادند. انتقال مرکز خلافت اموی به شام دامنه مناسبات خلفای اموی و مسیحیان شام را گسترش داد. بنابراین به تبع آن مسیحیان ایران نیز از شرایط خوبی برخوردار بودند. بروکلیمان به توجه فراوان یزید بن معاویه به مسیحیان اشاره کرده است (بروکلیمان، ۱۳۴۶: ۱۰۹). در خصوص محدودیت‌های اجتماعی مسیحیان در دوره اموی تا زمان عمر بن عبدالعزیز گزارشی وجود ندارد و این امر بیانگر آزادی مسیحیان در دوره خلفای اموی است. بروکلیمان معتقد است که آزادی مسیحیان در زمان عبدالملک بن مروان به دلیل اختلافات سیاسی او با بیزانس محدود شد (همان، ۱۱۴) و در دوره عمر بن عبدالعزیز این سخت‌گیری‌ها بیشتر شد و وی مسیحیان را از پوشیدن ابریشم و استفاده از زین هنگام سواری منع کرد و به کوتاه کردن موی سر و بستن زنار فرمان داد (ابویوسف، بی تا: ۱۴۰، ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۲/۱۸۱). اما به نظر می‌رسد در دوره خلفای بعدی اموی محدودیت‌چندانی نداشتند و روایتی قابل توجه از سخت‌گیری سایر خلفای اموی بر مسیحیان بیان نشده است. اما در دوران بنی عباس مسیحیان در ایران با برخوردهای متفاوتی روبه رو شدند. در اوایل خلافت عباسی در وضعیت خوبی به سر می‌بردند و در دوره مهدی تا حدودی از آزادی عمل برخوردار بودند. اما در دوره حکومت هارون الرشید به مسیحیان سخت‌گیری زیادی شد. در این زمان علاوه بر گرفتن مالیات از مسیحیان، سخت‌گیری‌هایی مانند نصب نشان به جامه و منع از سوار شدن بر اسب و اموری از این گونه نیز بر آنان اعمال می‌شد تا اینکه این امر موجب شورش آنان شد. شورش مسیحیان توسط حکومت عباسی به شدت سرکوب شد و سخت‌گیری حکومت بر این افراد بیشتر شد و بنابراین بسیاری از آنان به بیزانس رفتند (فرای، ۱۳۶۳: ۱۵۳). از جمله این گروه‌های مسیحی که در این زمان از ایران به سوی بیزانس جابجا شدند، ارمنیان بودند که در زمان هارون الرشید گروهی از آنان از ترس سخت‌گیری‌ها و خشونت حاکمیت عباسی، از ایران به سمت قلمرو بیزانس جابجا شدند (ابونا، ۱۹۹۳: ۲/۱۰۷). البته علاوه بر دافعه ناشی از رفتار خلیفه عباسی با مسیحیان، با توجه به اینکه بیزانس مسیحی بود بنابراین انتخاب بیزانس برای مسیحیان ایران هرچند که از نسطوریان بودند، از جاذبه زیادی برخوردار بود. بر این اساس این امور منجر به جابجایی شماری از مسیحیان از ایران به سوی سرزمین‌های امپراطوری روم شرقی (بیزانس) شد.

۴- پیامدهای جابجایی‌های ایرانیان به بیزانس

با توجه به اینکه هر گونه جابجایی دارای پیامدهای خاص خود است. جابجایی ایرانیان به بیزانس در دوره‌های مختلف نیز از این امر مستثنی نیست. جابجایی ایرانیان به سوی بیزانس که در دوره ساسانی و سه قرن اول پس از ورود اسلام به ایران به ویژه در زمینه نظامی و سیاسی و به دلایل مختلف از جمله فرار از درگیری‌های داخلی ایران و جستجوی فرصت‌های جدید در بیزانس انجام شده است. در دوره ساسانی با ورود گروه‌هایی از مهاجران ایرانی به امپراتوری روم شرقی، این افراد در عرصه‌های مختلف سیاسی، نظامی و فرهنگی حضور یافته و در برخی موارد، نقش مهمی در ساختارهای داخلی بیزانس ایفا کردند. در سه قرن نخستین هجری قمری نیز بیزانس که خود وارث تمدن یونانی-رومی و درگیر با خلافت اسلامی در

شرق بود، از توانمندی‌های مهاجران ایرانی در جهت تقویت ساختارهای خود استفاده کرد. در واقع مهاجران ایرانی نه تنها پناهجویانی سیاسی یا مذهبی بودند، بلکه حاملان دانش، تجربه و مهارت‌هایی بودند که بیزانس در مقاطع گوناگون از آن‌ها بهره‌مند شد. این حضور، اگرچه در منابع کمتر به صورت مستقیم برجسته شده، اما آثار آن در لایه‌های فرهنگی، نظامی و اداری امپراتوری بیزانس مشهود است. حضور این افراد در ارتش بیزانس نیز خدمات شایانی به امپراتور بیزانس در برابر هجوم مسلمانان به مرزهای بیزانس کرد. می‌توان برخی از پیامدهای حضور ایرانیان در بیزانس را به طور اختصار به شرح زیر بیان کرد.

۴-۱- حضور و تاثیر ایرانیان مهاجر در ساختار نظامی بیزانس

برخی از مهاجران ایرانی، به ویژه فرماندهان و سربازان پیشین سپاه ساسانی، به ارتش بیزانس پیوستند. دولت بیزانس گاهی اوقات ایرانیان را در ارتش خود استخدام و به آنها حقوق و مزایای نظامی پرداخت می‌کرد. برخی از این مهاجران در ارتش بیزانس فرماندهی و سرکردگی شماری از افراد را به عهده می‌گرفتند. به نظر می‌رسد افرادی که در طی دوره ساسانی به بیزانس فرار کرده و یا اسیر شده و به آنجا فرستاده شدند، نقش مهمی در ارتش بیزانس ایفا کردند. در مواردی این افراد در مطامع ارضی امپراطوری روم به کار گرفته می‌شدند. گفته شده امپراطور روم که سعی داشت حدود مرزهای خود را به مرزهای امپراطوری سابق روم بازگرداند این افراد را به ایتالیا فرستاد تا در آنجا با گوت‌ها بجنگند (پروکوپوس، ۱۳۳۸: ۲/۱۸۰). همچنین داگاریس از سرداران ایرانی که به عنوان گروگان به بیزانس فرستاده شده بود، در زمانی هیاطله به خاک روم هجوم آوردند، آنان را با شجاعت و جنگاوری خود شکست داده و متواری ساخت (همان: ۱/۱۰۶). نصر یا باریسیس دیگر فرمانده ایرانی نیز در بیزانس فرماندهی گروهی از خرمدینان که از ایران به روم رفتند را بر عهده داشت (طبری، ۱۴۰۷: ۵/۲۳۵) وی در ارتش بیزانس سمت فرماندهی داشت و بر این اساس نقش مهمی در نیروهای نظامی این امپراتوری ایفا کرد که محافظت از مرزهای بیزانس در مقابل حملات مسلمانان به آن از جمله این مورد است. چرا که گفته شده که افراد زیادی از پیروان بابک خرمدین به سوی بیزانس جابجا شده بودند و آیین مسیحیت گرفتند و در برابر مسلمانان از مرزهای بیزانس نگرهبانی کردند (دریایی، ۱۳۹۳: ۹۲-۹۳). همچنین بین قوای نظامی دو دولت ایران و بیزانس شباهت زیادی مشاهده می‌شود (کریستن‌سن، ۱۳۸۴: ۳۷۵). احتمالاً شباهت بین قوای نظامی ایران و بیزانس بی‌تاثیر از این جابجایی‌ها نیست. چنانکه بین تشکیلات دولت ایران و سازمان‌های نظامی امپراطوری بیزانس یک حالت موازات و تشابهی است که احتمال می‌رود جابجایی‌ها فرماندهان نظامی ایران در آن تاثیر زیادی داشته است.

۴-۲- شکل‌گیری ترکیب جمعیتی ایرانی در بیزانس

جابجایی جمعیت تاثیر زیادی در فعل و انفعالات جمعیتی از جمله کاهش جمعیت مبدأ و افزایش جمعیت مقصد، تغییراتی در سن و جنسیت جمعیت در یک منطقه دارد. این پدیده اجتماعی تنها جابجایی فرد و یا افراد نیست بلکه انتقال دائم فرهنگ و سنت و الگوهای رفتاری را نیز در بر می‌گیرد و موجب تغییراتی در محیط جدید و تاثیر پذیری از آن نیز می‌شود (Mabogunje, 1970: 14-16). همچنین جابجایی جمعیت ترکیب جمعیتی را در مبدأ و مقصد تغییر می‌دهد. تغییر چهره اجتماعی مناطق با ورود بافت جمعیتی جدید از پیامدهای اجتماعی جابجایی جمعیت است که در مواردی به تنش‌های اجتماعی می‌انجامد. جابجایی جمعیت در بسیاری موارد موجب نارامی‌های اجتماعی می‌شود و بر این اساس افرادی که به مناطقی خارج از مرزها جابجا می‌شوند، به عنوان افراد خارجی در منطقه مقصد به کار گرفته می‌روند و این امر علی‌رغم انتخاب مهاجرت جهت بهبود شرایط زندگی و یا اقتصادی، یک مشکل سیاسی-اجتماعی است (له‌سای زاده، ۱۳۸۶: ۱۳۲). بنابراین مهاجران از نیروی اصلی تحولات و گاه شورش‌های اجتماعی به شمار می‌روند،

چرا که تنها از طریق مبارزه می‌توانند وضع خود را بهبود ببخشند. بر اساس برخی دیدگاه‌های جامعه‌شناسی در پس‌جایگاه‌ها، تهدید سیاسی نهفته است (همان: ۲۵). زیرا فرهنگ مکان جدید، مهاجر را دچار از خود بیگانگی کرده و وی را به سوی اعتراض نسبت به محیط و روابط جدید سوق می‌دهد و بنابراین در بسیاری موارد شورش مهاجران و یا پیوستن آنان به شورش‌ها نیز از پیامدهای جایگاهی افراد است. جایگاهی ایرانیان به بیزانس نیز از این امر مستثنی نیست. ایرانیانی که به بیزانس جابجا شدند ترکیب جمعیتی جدیدی به وجود آوردند که این ترکیب با گروه‌های قومیتی جدید، پیچیدگی‌های هویتی و زبانی نیز همراه داشته است و در مواردی نیز این امر منجر به شورش‌هایی در بیزانس شده است. چنانکه تئوفوبوس شاهزاده ایرانی در بیزانس همراه با ایرانیان مهاجری که وی فرماندهی آنان را بر عهده داشت، به علت تعصب قومی که داشتند شورش کردند (طبری، ۱۴۰۷: ۳۳۵/۵).

۴-۳- تاثیر مهاجران ایرانی در دستگاه اداری و دیوانی بیزانس

ایرانیانی که دارای پیشینه درباری یا دیوان‌سالاری ساسانی بوده و به بیزانس رفته بودند، در برخی موارد توانستند در ساختار اداری بیزانس نقش مهمی داشته باشند. به نظر می‌رسد که بیزانس با ساختار اداری پیچیده خود، از تجربه ایرانیان در سازمان‌دهی دیوان‌ها، مالیات‌گیری و ثبت و ضبط امور بهره‌مند شده است. هرچند شواهد مستقیم کم است، اما برخی پژوهشگران غربی معتقدند که برخی از اصلاحات دیوانی در دوره‌های میانه بیزانس، ممکن است تحت تأثیر سنت اداری ساسانی شکل گرفته باشد (کریستن سن، ۱۳۸۴: ۳۷۵). مهاجران ایرانی با پیشینه دیوان‌سالاری در بیزانس می‌توانستند انتقال‌دهنده این سنت‌ها باشند. تأثیر حضور ایرانیان در تشکیلات و سازمان‌های اداری در بیزانس مشهود است و اصلاحات اداری امپراتوری بیزانس، در قرن هفتم میلادی تقلیدی است از تغییراتی که در قرن ششم در تشکیلات شاهنشاهی ایران صورت گرفت. اساس و همچنین قواعد اقتصادی و اجتماعی، که «خسرو اول» برای سپاه ایران ایجاد کرد، سرمشق آن ساسانی است که هرآکلیوس (هرقل) سازمان جدید لشکری بیزانس را بر آن قرار داد (همان: ۳۷۵). بنابراین باید توجه داشت که ابتکارات و تأسیسات جدید اداری هریک از دو کشور در دیگری آشکار می‌شده و می‌توان گفت که این جایگاهی‌ها نیز در آن تأثیر داشته است. همچنین ایرانیان می‌توانستند در مشاغل مانند پزشکی، آموزش و خدمات دولتی مشغول به کار شوند و ایرانیانی که به زبان‌های یونانی و لاتین تسلط داشتند، می‌توانستند در این مشاغل موفق‌تر و تأثیرگذارتر باشند.

۴-۴- تاثیرپذیری فرهنگ، علم و هنر بیزانس از مهاجران ایرانی

جایگاهی ایرانیان به بیزانس منجر به تبادل فرهنگی بین دو تمدن شد. ایرانیان با خود هنر، معماری، دانش و آداب و رسوم خود را به بیزانس بردند. برخی از مهاجران ایرانی، به‌ویژه صنعت‌گران، پزشکان و هنرمندان، در پایتخت بیزانس یعنی قسطنطنیه حضور یافته و در ارتقای سطح علمی و هنری آن نقش ایفا کردند. حضور پزشکان ایرانی در دربار بیزانس از جمله نمونه‌هایی است که در برخی متون بیزانسی و اسلامی آمده است. همچنین انتقال برخی تکنیک‌های معماری، صنعت شیشه‌گری و فلزکاری از ایران به بیزانس، به واسطه همین مهاجران ممکن شد. حتی در برخی نسخه‌های خطی بیزانسی، ردپای ترجمه متون ایرانی به یونانی دیده شده است. صنعت نساجی ساسانی به عنوان جلوه‌ای از نبوغ و پیشرفت‌های شایان هنری و صنعتی نه تنها تداوم سنت‌های باستانی ایران را در دوره اسلامی میسر نمود بلکه دامنه تأثیرگذاری آن دنیای عرب و بیزانس را نیز درنوردید (پورا بریشم و فربود، ۱۳۹۰: ۵۴). می‌توان گفت بسیاری از این شباهت‌ها متأثر از ایرانیانی بود که به بیزانس جابجا شده بودند. ساخت و توسعه صومعه‌ای در بیزانس توسط ایرانیان به عنوان رویدادی مذهبی و فرهنگی و نمادی از پیوندهای جدید فرهنگی و مذهبی میان ایرانیان مهاجر و جامعه بیزانس نه تنها نمایانگر تبدیل هویت

دینی ایرانیان مهاجر در محیط جدید بود، بلکه بیانگر فرآیندی از ادغام فرهنگی و اجتماعی آنان در جامعه بیزانس نیز بود. ساختار پادشاهی بیزانسی نیز علاوه بر ریشه‌های باستانی‌اش، از شاهنشاهی ایران باستان متأثر بود (کومون، ۱۳۷۷: ۱۳۱). گفته شده: «عوامل تاثیرگذار شرقی از شرق و بخصوص ایران به داخل بینانتیوم (بیزانس) سرازیر شد... شرق ارايه مجلل را به سادگی خشک و خشن، لباس ابریشمی زیبا را به ردای بدریخت ترجیح می داد» (کوریک، ۱۳۸۷: ۵۸-۵۷). چنانکه گالریوس رومی به صراحت اعلام کرده بود الگوی حکومت مطلقه ایرانی باید در امپراتوری روم رایج شود و بنابراین حکومت قیصرهای روم متأثر از شیوه حاکمیت ایرانی بود (کومون، ۱۳۷۷: ۱۳۱).

نتیجه گیری

جابجایی جمعیت همواره به عنوان یکی از موضوعات مهم و اساسی در تحلیل تاریخی-اجتماعی جوامع به شمار می‌رود و در تکوین یا دگرگونی ساختارهای قدرت، نظم اجتماعی و تنوع فرهنگی نقشی مهمی دارد. یکی از مسائل مهم و قابل توجه در تاریخ ایران، جابجایی تعدادی از ایرانیان به سوی بیزانس بخصوص در دوره ساسانی و سه قرن نخستین اسلامی است که بیشتر در زمینه سیاسی و مذهبی صورت گرفته و به اشکال مختلفی از جمله فرار از درگیری‌های داخلی ایران و جستجوی فرصت‌های جدید در بیزانس انجام شده است. این افراد شامل گروه‌های مختلفی از جمله پناهندگان و اسیران جنگی بودند که در دوره‌های مختلف تاریخی به بیزانس جابجا شده و در ساختار نظامی آن ادغام شدند. در دوره ساسانی، این جابجایی‌ها بیشتر توسط افرادی از خاندان حکومتگر و فرماندهان نظامی صورت پذیرفته است که برخی به دلیل تضادهای درون ساختاری و دافعه‌های سیاسی در ایران، به بیزانس پناه برده و برخی دیگر به عنوان اسیران جنگی به آن سرزمین منتقل شده‌اند و بسیاری از آنان در ارتش بیزانس وارد شدند. در مواردی هم جابجایی‌های مذهبی در میان اقلیت‌هایی چون مسیحیان ایرانی نیز مشاهده می‌شود. پس از حمله عرب‌های مسلمان به ایران و فروپاشی ساختارهای حکومت ساسانی نیز به علت تحولات اجتماعی و دینی عمیق در ایران جابجایی گروه‌هایی از زرتشتیان و بازماندگان دربار به بیزانس صورت گرفت. در دوره عباسی نیز سرکوب جنبش‌هایی نظیر قیام بابک خرمدین یا شورش زطها، زمینه ساز جابجایی یا تبعید شماری از مخالفان حکومتی به بیزانس گردید. افزون بر آن، فشارهای مذهبی برخی خلفای عباسی بر مسیحیان، موج دیگری از جابجایی‌های دینی را به دنبال داشت. جابجایی ایرانیان به بیزانس در این دوره‌ها نه صرفاً یک جابجایی جمعیتی، بلکه بازتابی از تنش‌های ساختاری، تحولات قدرت و مقاومت‌های اجتماعی در برابر نظم‌های حاکم بوده است. چنانکه این جابجایی‌ها نقش مهمی در تعاملات فرهنگی و سیاسی بین دو امپراتوری ایفا کرد. همچنین در زمینه نظامی نیز این جابجایی‌ها نه تنها به تقویت نیروهای نظامی بیزانس کمک کرد، بلکه به عنوان کلنالی برای ادغام ایرانیان در جامعه بیزانس عمل کرده و بستری برای ادغام فرهنگی و اجتماعی آنان نیز فراهم آورد و این فرآیند علاوه بر حفظ هویت گروهی ایرانیان در محیط جدید، آنان را به عناصر مهمی در سیاست‌های نظامی و اجتماعی امپراتوری بیزانس تبدیل کرد. در مواردی نیز این جابجایی‌ها به علت تأثیر در ترکیب جمعیتی برخی مناطق منجر به شورش‌هایی در بیزانس شد.

منابع

- ابن اثیر، عزالدین (۱۴۱۷هـ / ۱۹۹۷م)، الكامل فی التاريخ، تحقیق عمر عبد السلام تدمری، بیروت: دار الکتب العربی.
- ابن سعد، محمد بن سعد (۱۹۹۰م/۱۴۱۰هـ - ق)، الطبقات الكبرى، تحقیق محمد عبد القادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن عبدالربه، شهابالدین احمد بن محمد (۱۴۰۴هـ-ق)، العقد الفرید، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن ع ساکر، ابوالقا سم علی بن الحسن بن هبة الله (۱۴۱۵ هـ - ۱۹۹۵ م)، تاریخ دم شق، تحقیق عمرو بن غرامه العمروی، بیروت: دارالفکر.
- ابونا، الابالبیر (۱۹۹۳-۱۹۸۶)، تاریخ الكنيسة السريانية الشرقية، بیروت: دارالمشرق.
- أبو یو سف، یعقوب بن ابراهیم بن حبیب بن سعد بن حبتة ان صاری(بی تا)، الخراج، تحقیق طه عبد الرئوف سعد، سعد حسن محمد، مصر: المكتبة الأزهرية للتراث.
- بروکلیمان، کارل (۱۳۴۶)، تاریخ ملل و دول اسلامی، ترجمه هادی جزایری، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷ هـ - ق - ۱۹۹۶ م)، جمل من أنساب الأشراف، تحقیق سهیل زکار وریاض الزرکلی، بیروت: دارالفکر.
- (۱۹۸۸م)، فتوح البلدان، بیروت: دار و مكتبة الهلال.
- بیات، عزیز الله (۱۳۸۴)، تاریخ تطبیقی ایران با کشورهای جهان (از ماد تا انقراض سلسله پهلوی)، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- بیرونی، ابوریحان (۱۳۸۶)، آثار الباقیه، ترجمه اکبر دانا سرشت، تهران: نشر امیرکبیر.
- پروکوپیوس (۱۳۳۸)، جنگ‌های ایران و روم، ترجمه محمد سعیدی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- پورابریشم، احسان و فریود، فریناز (۱۳۹۰)، ماهیت دیبای شوشتر از منظر منابع مکتوب (خاستگاه، مراکز تولید، نقش و کاربرد)، هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی دوره سوم بهار ۱۳۹۰ شماره ۴۵.
- پیرنیا، حسن (۱۳۷۵)، تاریخ ایران باستان، جلد ۳، تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- پیگولوسکایا (۱۳۷۲)، اعراب حدود مرزهای روم شرقی و ایران در سده های چهارم و ششم میلادی، ترجمه عنایت الله رضا، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).
- چوکسی، جمشید گرشاسب (۱۳۸۱)، ستیز و سازش، ترجمه نادر میر سعیدی، تهران: انتشارات ققنوس.
- دریایی، تورج (۱۳۸۲)، تاریخ و فرهنگ ساسانی، ترجمه مهرداد قدرت دیزجی، تهران: انتشارات ققنوس.
- (۱۳۹۳)، شاهن شاهى ایران، پیروزی عرب‌ها و فرجام شناختی زرد شتی، ترجمه شهرام جلیلیان، تهران: انتشارات توس.
- دنت، دانیل (۱۳۵۴)، مالیات سرانه و تأثیر آن در گرایش به اسلام، ترجمه محمد علی موحد، تهران: انتشارات خوارزمی.
- زرین کوب، عبد الحسین (۱۳۵۶). دو قرن سکوت، تهران: نشر جاویدان.
- شهردان، رشید (۱۳۶۰)، تاریخ زرتشتیان پس از ساسانیان، تهران: چاپ راستی.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۰۷)، تاریخ الأمم والملوک، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیة.

- فرای، ریچارد (۱۳۶۳)، تاریخ ایران از ظهور اسلام تا برآمدن سلجوقیان، جلد چهارم، ترجمه حسن انوشه، تهران: موسسه انتشاراتی امیرکبیر.
- کریستین سن، آرتور (۱۳۶۸)، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- (۱۳۸۴)، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران: انتشارات صدای معاصر.
- کوریک، جیمز آ (۱۳۸۷)، امپراتوری بیزانس، مترجم مهدی حقیقت خواه، چاپ چهارم، تهران: نشر دنیای کتاب.
- کومون، فرانتس (۱۳۷۷)، ادیان شرقی در امپراتوری روم، ترجمه ملیحه معلم و پروانه عروج نیا، تهران: سمت
- گردیزی، ابو سعید عبدالرحی بن ضحاک (۱۳۶۳)، زین الاخبار (تاریخ گردیزی)، تهران: دنیای کتاب.
- لهسایی زاده، عبدالعلی (۱۳۶۸)، نظریات مهاجرت، شیراز، انتشارات نوید.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین (۱۳۸۲)، مروج الذهب، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- مقدسی، شمس الدین محمد (۱۳۷۴)، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ترجمه علی نقی منزوی، تهران: شرکت مولفان و مترجمان.
- مولف ناشناخته (۱۳۶۶)، تاریخ سیستان، تصحیح محمد تقی بهار، تهران: پدیده خاور.
- نولدکه، تئودور (۱۳۷۸)، تاریخ ایرانیان و عربها در زمان ساسانیان، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- وینتر، انگلبرت و بیاته دیگناس (۱۳۸۶)، روم و ایران، دو قدرت جهانی در کساکش و همزیستی، ترجمه کیکاووس جهانگیری، تهران: نشر فرزاد.

References

- Abu Yusuf, Yaqub ibn Ibrahim ibn Habib ibn Saad ibn Habtah Ansari (n.d.). *Al-Kharaj*, edited by Taha Abdul Raouf Saad and Saad Hasan Mohammad, Egypt: Al-Maktaba al-Azhariyya lil-Turath.
- Abuna, Father Albert (1986-1993). *Tarikh al-Kanisah al-Suryaniyyah al-Sharqiyyah*, Beirut: Dar al-Mashriq.
- Andrey, D. Nazarov (2019). PERSIAN IMMIGRANTS IN THE ARMED FORCES OF EARLY BYZANTIUM, *Science Journal of VolSU. History. Area Studies. International Relations*. 2020. Vol. 25. No. 6.
- Baladhuri, Ahmad ibn Yahya (1988). *Futuh al-Buldan*, Beirut: Dar wa Maktabat al-Hilal.
- Baladhuri, Ahmad ibn Yahya (1996). *Jamal min Ansab al-Ashraf*, edited by Suhail Zakkar and Riyad al-Zarkali, Beirut: Dar al-Fikr.
- Bayat, Azizullah (2005). *Tarikh-e Tatbiqi-ye Iran ba Keshvarhaye Jahan (az Mad ta Enqeraz-e Selsele-ye Pahlavi)*, Tehran: Amir Kabir Publications.
- Biruni, Abu Rayhan (2007). *Athar al-Baqiyah*, translated by Akbar Dana Seresht, Tehran: Amir Kabir Publications.
- Blockly, R. C. (1992). *East Roman Foreign Policy, East Roman foreign policy: formation and conduct from Diocletian to Anastasius*, Leeds: Francis Cairns.
- Brockelmann, Carl (1967). *Tarikh al-Milal wa al-Duwal al-Islamiyyah*, translated by Hadi Jazayeri, Tehran: Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab.
- Choksy, Jamshid Garshasp (2002). *Setiz va Sazesh*, translated by Nader Mirsaee, Tehran: Qoqnu Publications.
- Christensen, Arthur (1989). *Iran dar Zaman-e Sasaniyan*, translated by Rashid Yasemi, Tehran: Donya-ye Ketab Publications.
- Christensen, Arthur (2005). *Iran dar Zaman-e Sasaniyan*, translated by Rashid Yasemi, Tehran: Seda-ye Moaser Publications.
- Cumont, Franz (1998). *Adyan-e Sharqi dar Emperatoriye Rum*, translated by Malihe Moallem and Parvaneh Aroujnia, Tehran: Samt Publications.
- Daryaee, Touraj (2003). *Tarikh va Farhang-e Sasani*, translated by Mehrdad Qudrat Dizaji, Tehran: Qoqnu Publications.
- Daryaee, Touraj (2014). *Shahanshahi-ye Iran, Pirooz-ye Arabha va Farjam Shenakhti-ye Zardoshti*, translated by Shahram Jalilian, Tehran: Toos Publications.
- Dent, Daniel (1975). *Maliyat-e Saraneh va Tathir-e An dar Gerayesh be Islam*, translated by Mohammad Ali Movahhed, Tehran: Kharazmi Publications.
- Fry, Richard (1984). *Tarikh-e Iran az Zohur-e Islam ta Baramadan-e Saljuqian*, Volume 4, translated by Hasan Anushe, Tehran: Amir Kabir Publications.
- Gardizi, Abu Saeed Abdulhayy ibn Zahhak (1984). *Zain al-Akhbar (Tarikh-e Gardizi)*, Tehran: Donya-ye Ketab Publications.
- Holum, K. (1977). *Pulcheria's Crusade A.D.421/2 and the ideology of imperial victory*, *Greek Roman and Byzantine Studies* 18, 153-172.
- Ibn Abd Rabbih, Shahabuddin Ahmad ibn Mohammad (1984). *Al-Iqd al-Farid*, 1st edition, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya.
- Ibn Asakir, Abu al-Qasim Ali ibn al-Hasan ibn Hibatullah (1995). *Tarikh Dimashq*, edited by Amr ibn Gharama al-Amrawi, Beirut: Dar al-Fikr.

-
- Ibn Athir, Izzuddin (1997). *Al-Kamil fi al-Tarikh*, edited by Omar Abdul Salam Tadmuri, Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi.
 - Ibn Saad, Mohammad ibn Saad (1990). *Al-Tabaqat al-Kubra*, edited by Mohammad Abdul Qadir Ata, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya.
 - Kurik, James A. (2008). *Emperatoriye Bizans*, translated by Mehdi Haghghatkah, 4th edition, Tehran: Donya-ye Ketab Publications.
 - Lahsaeizadeh, Abdulali (1989). *Nazariyat-e Mohajerat*, Shiraz: Navid Publications.
 - Lee, E. S (1966). A theory of migration. *Demography*, 3(1), 47-57, <https://doi.org/10.2307/2060063>.
 - Mabogunje, Akin L (1970), *System Approach to a Theory of rural-urban Migration*, Geographical Analysis, Vol.2.
 - Masudi, Abu al-Hasan Ali ibn Hossein (2003). *Muruj al-Dhahab*, translated by Abolqasim Payandeh, Tehran: Sherkat-e Entesharat-e Elmi va Farhangi.
 - Muqaddasi, Shamsuddin Mohammad (1995). *Ahsan al-Taqasim fi Marifat al-Aqalim*, translated by Ali Naqi Monzavi, Tehran: Sherkat-e Moallefan va Motarjeman.
 - Nöldeke, Theodor (1999). *Tarikh-e Iranian va Arabha dar Zaman-e Sasaniyan*, Tehran: Pazhuheshgah-e Olum-e Ensani va Motaleat-e Farhangi.
 - Pigulevskaya (1993). *Arab dar Hodud-e Marzhaye Rum-e Sharqi va Iran dar Sade-haye Chaharom va Sheshom-e Miladi*, translated by Enayatollah Reza, Tehran: Muassese-ye Motaleat va Tahqiqat-e Farhangi (Pazhuheshgah).
 - Pirnia, Hasan (1996). *Tarikh-e Iran-e Bastan*, Volume 3, Tehran: Donya-ye Ketab Publications.
 - Procopius (1959). *Janghaye Iran va Rum*, translated by Mohammad Saeedi, Tehran: Sherkat-e Entesharat-e Elmi va Farhangi.
 - Purabrisham, Ehsan and Farbud, Farinaz (2011). Mahiyat-e Dibaye Shushtar az Manzar-e Manabe-e Maktub (Khashtgah, Markaz-e Tolid, Naqsh va Karbord), *Honarhaye Ziba - Honarhaye Tajassomi*, Period 3, Spring 2011, Issue 45.
 - Shahmerdan, Rashid (1981). *Tarikh-e Zartoshtian pas az Sasaniyan*, Tehran: Rasti Press.
 - Tabari, Mohammad ibn Jarir (1987). *Tarikh al-Umam wa al-Muluk*, 1st edition, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya.
 - Unknown Author (1987). *Tarikh-e Sistan*, edited by Mohammad Taqi Bahar, Tehran: Padideh Khavar.
 - Winter, Engelbert and Beate Dignas (2007). *Rum va Iran*, Do Qodrat-e Jahani dar Keshakesh va Hamzisti, translated by Kikavus Jahandari, Tehran: Farzan Publications.
 - Zarrinkub, Abdul Hossein (1977). *Two Centuries of Silence*, Tehran: Javidan Publications.